

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE

Актуальність статті полягає в тому, що в умовах сьогодення Служба безпеки України є одним з найважливіших суб'єктів забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та соціально-економічної стабільності нашої держави. Її представники своєю активною діяльністю внесли вагомий внесок у протидію повномасштабному вторгненню російської федерації у 2022 році. Однак, набуттю високого статусу Служби передувала довга та насичена історія становлення та розвитку, протягом якої відбулось формування принципів, правової основи, матеріально-технічної та кадрової бази функціонування цього відомства. Мета статті полягає у здійсненні історико-правового аналізу становлення та розвитку Служби безпеки України. Наголошено на широкому підході до періодизації процесу розвитку Служби безпеки України на підставі якого варто відмітити, що створенню СБУ передують два великі етапи: 1) становлення сектору національної безпеки та формування засад функціонування його суб'єктів на території України за часів: а) Київської Русі та територіальної розробленості України – IX – перша половина XVI століття; б) розвитку козацтва та Гетьманщини – друга половина XVI століття – XVII століття; в) царсько-імперського панування –XVIII – початок XX століття; г) Радянського Союзу – 20-ті – 80-ті роки XX століття; 2) розвиток Служби безпеки України за часів незалежності України. З'ясовано, що Кримінальний процесуальний кодекс України від 2012 року встановив новий, відмінний від радянського порядок та основи здійснення кримінального провадження на території України, у тому числі підрозділами Служби безпеки України, а також чітку підслідність відомства. Зроблено висновок, що основи роботи цього органу були закладені в умовах постійного геополітичного тиску з боку сусідніх держав, а також посягань на державний суверенітет нашої країни. Ці негативні моменти в минулому виробили досвід практичної роботи у сфері національної безпеки та вплинули на подальші перспективи розвитку ряду державних інституцій, в тому числі й СБУ. Разом із цим, вони зумовили закладення великого масиву не ефективних з точки зору європейського розвитку нашої держави принципів роботи Служби безпеки України, внаслідок чого процеси вдосконалення її діяльності та становлення правового статусу досі тривають.

Ключові слова: Служба безпеки України, національна безпека, історико-правовий аналіз, становлення, розвиток.

The relevance of the article lies in the fact that in today's conditions the Security Service of Ukraine is one of the most important subjects of ensuring national security, territorial integrity and socio-economic stability of our state. Its representatives, with their active activities, made a significant contribution to countering a full-scale invasion of the Russian Federation in 2022. However, the acquisition of a high status of the Service is preceded by a long and rich history of formation and development, during which the principles, legal basis, material, technical and personnel base of the functioning of this department were formed. The purpose of the article is to carry out a historical and legal analysis of the formation and development of the Security Service of Ukraine. The

emphasis is on a broad approach to the periodization of the development process of the Security Service of Ukraine, on the basis of which it is worth noting that the creation of the SBU was preceded by two major stages: 1) the formation of the national security sector and the formation of the foundations of the functioning of its subjects on the territory of Ukraine during the times of: a) Kyivan Rus and territorial development of Ukraine – the 9th – the first half of the 16th century; b) the development of the Cossacks and the Hetmanate – the second half of the 16th century – the 17th century; c) tsarist-imperial reign – XVIII – beginning of XX century; d) Soviet Union – 1920s – 1980s; 2) development of the Security Service of Ukraine during the independence of Ukraine. It was found that the Criminal Procedural Code of Ukraine from 2012 established a new, different from the Soviet procedure and basis for criminal proceedings on the territory of Ukraine, including by units of the Security Service of Ukraine, as well as a clear responsibility of the department. It was concluded that the foundations of the work of this body were laid in conditions of constant geopolitical pressure from neighboring states, as well as encroachments on the state sovereignty of our country. These negative points in the past have produced experience of practical work in the field of national security and have influenced the further development prospects of a number of state institutions, including the SBU. Along with this, they caused the establishment of a large array of principles of work of the Security Service of Ukraine that are not effective from the point of view of the European development of our country, as a result of which the processes of improving its activities and establishing a legal status are still ongoing.

Key words: *Security service of Ukraine, national security, historical and legal analysis, establishment, development.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення Служба безпеки України (далі – СБУ) є одним з найважливіших суб'єктів забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та соціально-економічної стабільності нашої держави. Її представники своєю активною діяльністю внесли вагомий внесок у протидію повномасштабному вторгненню російської федерації у 2022 році. Однак, набуттю високого статусу Служби передувє довга та насичена історія становлення та розвитку, протягом якої відбулось формування принципів, правової основи, матеріально-технічної та кадрової бази функціонування цього відомства.

Стан дослідження проблеми. Варто зауважити, що особливості та специфіка становлення та розвитку сектору безпеки України неодноразово ставала предметом наукових досліджень багатьох науковців. Зазначеній темі присвятили свою увагу такі науковці, як: Ю.В. Ковбасюк, Ю.Ф. Кравченко, Л.Б. Невзлін, В.Г. Пилипчук, М.П. Стрельбицький, О.Н. Ярмиш та багато інших. Втім, незважаючи на значну кількість теоретичних здобутків, в науковій літературі відсутні комплексні дослідження присвячені історико-правовому аналізу становлення та розвитку Служби безпеки України.

Саме тому метою статті є: здійснити історико-правовий аналіз становлення та розвитку Служби безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що при дослідженні становлення та розвитку Служби безпеки України недоцільно обмежуватись тільки часовими межами незалежності української держави. Необхідно також враховувати події, які передували створенню СБУ у тому вигляді та з тим функціоналом, що існує на сьогоднішній день. Адже багато аспектів політико-правового статусу Служби закладались протягом всієї історії еволюції безпекового середовища нашої країни. У зв'язку з цим, варто погодитись із широким підходом до періодизації процесу розвитку СБУ на підставі якого варто відмітити, що створенню СБУ передують два великі етапи: 1) становлення сектору національної безпеки та формування засад функціонування його суб'єктів на території України за часів: а) Київської Русі та територіальної роздробленості України – IX – перша половина XVI століття; б) розвитку козацтва та Гетьманщини – друга половина XVI століття – XVII століття; в) царсько-імперського панування – XVIII – початок XX століття; г) Радянського Союзу – 20-ті – 80-ті роки XX століття; 2) розвиток Служби безпеки України за часів незалежності України.

Так, в період існування Київської Русі українське суспільство набуває перших форм організованості створюючи велику та досить могутню європейську державу на момент IX століття. Проте, у Київській Русі панував феодальний устрій де княжа воля слугувала всім найвищим законом. Саме на даному догматі відбувалось формування правоохоронної та безпекової

діяльності. Під час існування Київської Русі князівська дружина була основним військовим підрозділом, а також органом національної безпеки та охорони князя. Вона складалась із найбільш близьких до князя людей. У перший період існування Київської Русі дружинний лад характеризувався тим, що дружинники постійно перебували поруч із князем, жили при його дворі, поділяли його інтереси, в усьому допомагали йому. Князі постачали дружину всім необхідним: їжею, одягом, зброєю. Вони вважали дружинників своїми радниками. Основний контингент дружини – родова знать, але усякий, кого і князь вважав цінним у ратній справі й пораді, міг бути включеним до складу дружини рядів. Разом з тим вже в Руській Правді згадувалися «вірники» – представники князівської адміністрації, які, судячи за деякими даними, здійснювали розшук злочинців, викривали їх, судили і виконували покарання шляхом стягнення штрафів. Назва даних службовців неодноразово змінювалась протягом історії розвитку Київської Русі. В різні часи їх називали, як «семець» (чиновник, який заарештує винного або підозрюваного), «тіуни» (виконує обов'язок із розшуку, здійснення правосуддя і збору судових мит) [1; 2, с. 403; 3, с. 243].

Розпад Київської Русі як держави (30-ті роки XII століття) – закономірний результат економічного й політичного розвитку. Її правонаступником стало Галицько-Волинське князівство (1199 рік – 40–60-ті роки XIV століття). Саме у ньому збереглися елементи забезпечення національної безпеки та підходи до організації здійснення такої діяльності, притаманні Київській Русі. Руська Правда, як кодекс давньої Русі й Галицько-Волинського князівства втратила своє пряме значення лише наприкінці XV століття внаслідок поневолення українських земель владою князів литовських. У Великому Князівстві Литовському державно-правові форми давньої Русі органічно продовжилися, розвилися і еволюціонували. Більше того, право Великого Князівства Литовського розвивалося на засадах староруського права та його правоохоронної практики. Тематика становлення інституцій безпеки та правопорядку знаходить свої витoki й у законодавчій пам'ятці литовської держави XVI століття – Литовському статуті, який мав три редакції. Питання визначення цих інституцій відповідало загальній тенденції внутрішньої політики Великого Князівства Литовського як держави. Зокрема, сутність такої внутрішньої політики полягала в тому, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі». Переломним моментом для розвитку сектору безпеки на українських землях стала політична унія між Литвою і Польщею, що супроводжувалася вдосконаленням норм староруського права шляхом застосування юридичних надбавь Польської держави, запозичення їхньої практики регулювання суспільних відносин. Так, основним досягненням литовсько-польської доби з питань розвитку правоохоронної діяльності є виділення процесуального права в окрему галузь та доповнення судового процесу різними процесуальними діями [4, с. 107; 5, с. 91; 6].

Наступний період припадає на часи розвитку козацтва в Україні. Козацтво – це специфічна суспільно-політична та військова форма організації суспільства, яка виникла на території степної України та мала ознаки державності. Її осередками були спеціальні містечка, які мали назву «січі» або ж «Запорізькі Січі». У середині XVII століття внаслідок національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького утворюється централізована козацька держава – Гетьманщина. Життєдіяльність Гетьманщини забезпечувалась за рахунок розгалуженого державного апарату, самостійною частиною якого були правоохоронні інституції. Останні мали статус військових підрозділів, але їх правовий статус та повноваження конкретизувались за відповідною специфікою. Зокрема, окремі завдання саме в сфері національної безпеки та правопорядку поділяли між собою підрозділи компанійців та жолдаків. Перші представляли кінні підрозділи та призначались для боротьби з анархією та бандитизмом на території Гетьманщини. Як жолдаки, компанійці також підлягали особисто гетьману й утримувалися з гетьманської скарбниці. Мобільні підрозділи професійних солдатів були його приватною армією, вагомим аргументом у суперечках з козацькою елітою. В свою чергу, жолдаки були представниками спеціального підрозділу – Жолдацької караульної команди, що призначалась винятково для захисту голови держави та уряду [7, с. 113].

Третій період розвитку органів сектору національної безпеки припадає на часи перебування території України в складі Російської Імперії. За часів монархії подібні інституції набули значної динаміки у процесі своєї еволюції. Протягом двох століть їх систематично реорганізовували, ліквідовували, переорієнтовували їх функції і таке інше. Так, початком діяльності органів національної безпеки варто вважати 1718 рік, коли для розслідування справи про зраду царевича Олексія Петровича і його прихильників Петро I заснував Канцелярію таємних справ [8, с. 80–81].

У 1836 році було прийнято Положення про корпус жандармів, який створювалися губернські жандармські управління і міські команди жандармів (у губернських, портових

містах і фортецях). Формально жандармерія належала до системи місцевих губернських властей, але фактично, як складова державної поліції, вона входила до складу Міністерства внутрішніх справ, здійснювала діяльність з охорони принципів імперії, підпорядковувалась лише центральному керівництву в особі шефа жандармів, який був командиром Окремого корпусу жандармів, діяльність якого контролював безпосередньо імператор. Регламентація діяльності жандармерії здійснювалася шляхом розробки і видання спеціальних документів – директив і інструкцій, які носили секретний характер. До завдань жандармських команд входило «утихомирення буйства і відновлення порушеного спокою», «розсіяння законом заборононених скопищ». Згідно з «Положенням по охороні громадського порядку» від 1881 року жандармерія здійснювала загальний нагляд за політичними настроями населення держави, а також здійснювала протидію антидержавним екстремістським організаціям і революційно-му руху [9, с. 976].

Останній період першого етапу становлення та розвитку Служби безпеки України відбувся за часів радянського панування в Україні. У 1922 році створено Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) в структурі котрого українські землі склали територію окремої республіки. В цій новій державі сформувалась принципово нова структура державного апарату та органів національної безпеки і охорони правопорядку, яка розвивалась та змінювалась до моменту набуття Україною незалежності.

Поступове утвердження та укріплення позицій СРСР на міжнародній арені, як нової та доволі сильної країни, зумовлює виникнення зовнішніх загроз у вигляді діяльності іноземних шпигунів, а також представників білогвардійської еліти, які не полишали ідеї відновлення російсько-імперського строю. У зв'язку з цим активізувалась діяльність із розвитку розвідницького та контррозвідницького векторів [10, с. 206].

У 1954 році органи державної безпеки реорганізовано у Комітет державної безпеки СРСР (далі – КДБ). До ключових повноважень нового органу було віднесено: розвідувальну роботу в капіталістичних країнах; боротьбу зі шпигунством, диверсією, терористичною та іншою підпільною діяльністю іноземних розвідувальних органів, зарубіжних антирадянських центрів та їх агентурою; боротьбу із націоналістичними елементами всередині СРСР; контррозвідувальну роботу в Радянській Армії і таке інше. Нормативно-правовим актом, яким закріплювався правовий статус КДБ СРСР було «Положення про КДБ при РМ СРСР» введене в дію постановою Ради Міністрів СРСР у 1959 році [11, с. 3–4].

Із 90-х років ХХ століття розпочинається другий, сучасний етап становлення та розвитку Служби безпеки України. Так, у 1990 році прийнято Декларацію про державний суверенітет України, яка проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Української Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Частину ІХ документу присвячено питанням зовнішньої та внутрішньої безпеки: «Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [12].

Проголошення державного суверенітету та незалежності України у зовнішніх та внутрішніх справах зумовила активізацію формування нормативно-правової складової діяльності Служби безпеки України. Зокрема, приймається Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 №2135-ХІІ згідно до якого завданнями останньої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави. Стаття 5 Закону до числа підрозділів, які мають права та повноваження здійснювати оперативно-розшукову діяльність віднесла СБУ [13]. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК) від 13.04.2012 № 4651-VI встановив новий, відмінний від радянського порядок та основи здійснення кримінального провадження на території України, у тому числі підрозділами Служби безпеки України, а також чітку підслідність відомства [14].

Висновки. Аналіз історії становлення та розвитку Служби безпеки України показав, що основи роботи цього органу були закладені в умовах постійного геополітичного тиску з боку сусідніх держав, а також посягань на державний суверенітет нашої країни. Ці негативні моменти в минулому виробили досвід практичної роботи у сфері національної безпеки та вплинули на подальші перспективи розвитку ряду державних інституцій, в тому числі й СБУ. Разом із цим, вони зумовили закладення великого масиву не ефективних з точки зору європейського розвитку нашої держави принципів роботи Служби безпеки України, внаслідок чого процеси вдосконалення її діяльності та становлення правового статусу досі тривають.

Список використаних джерел:

1. Албул С.В., Андрусенко С.В., Мукоїда Р.В., Ноздрін Д.О. Основи оперативно-розшукової діяльності : навч. посіб. Одеса: ОДУВС, 2016. 270 с.
2. Костюков О.Д. Становлення та розвиток в Україні сфери охорони органів державної влади та посадових осіб. Форум права. 2011. № 4. С. 403–409.
3. Климчук О.М. Історико-правовий аналіз зародження розшукової діяльності за часів Київської Русі (IX–XIII ст.). Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 4. С. 240–243.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України: в 2 т. Т. 1. К.: Глобус, 1991. 238 с.
5. Статути Великого князівства Литовського: в 3 т. за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. Одеса : Юрид. літ., 2002. 672 с.
6. Хамула П. Особливості становлення та розвитку правоохоронних органів на території України: історичний аспект. Віче. 2015 № 4. С. 28–61.
7. Історія правоохоронних органів України : Підручник. С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 232 с.
8. Дмитрієв А.А. До питання про виникнення, становлення та розвиток оперативно-розшукових підрозділів по боротьбі зі злочинністю на українських землях. Наше право. 2016. № 1. С. 79–86.
9. Філонов О.В. Специфіка структурної побудови функціонування і діяльності поліції жандармерії та спеціальних служб Російської Імперії як органів, що здійснювали протидію тероризму в кінці XIX – на початку XX ст. Форму права. 2012. № 4. С. 975–978.
10. Прощаєв В. Зовнішня розвідка за радянських часів: правове регулювання організації та діяльності. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 5. С. 205–210.
11. Боковня В.М. КДБ УРСР в 1957–1964 рр.: структура, завдання, права. Право і суспільство. 2013. № 6. С. 3–7.
12. Декларація про державний суверенітет України: декларація від 16.07.1990 № 55-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1990. № 31. Ст. 429.
13. Про оперативно-розшукову діяльність: закон від 18.02.1992 № 2135-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Ст. 303.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10. Ст. 474.